

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

De calculerende burger voorbij

De laatste decennia heeft de overheid haar legitimatie meer en meer ontleend aan het garanderen van economische groei en het waarborgen van de voorzieningen van de verzorgingsstaat. Nu die economische groei stopt, is het zaak om te zoeken naar nieuwe legitimizeitsbronnen. Dat biedt kansen voor het CDA om zijn mensbeeld meer centraal te stellen. Een mensbeeld geeft richting in wat je wilt oproepen en bevestigen bij mensen. Wie als mensbeeld de homo economicus hanteert, roept in mensen de calculator wakker. Wie als mensbeeld hanteert dat mensen graag in vrede en fatsoen met anderen willen samenleven, roept ook dat in mensen wakker.

door *Pieter Jan Dijkman & Raymond Gradus*

Pieter Jan Dijkman is hoofdredacteur van *Christen Democratische Verkenningen*.
Raymond Gradus is directeur van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.

DE MEMOIRES VAN DE VROEGERE FRANSE president Charles de Gaulle (1959-1969) openen met de volgende krachtige zinnen: ‘Toute ma vie, je me suis fait une certaine idée de la France. Le sentiment me l’inspire aussi bien que la raison.’¹ Historicus Piet de Rooy wijst in zijn prachtige *Republiek van rivaliteiten* op de afwezigheid van een dergelijke opvatting in de Nederlandse politieke cultuur: “Een zeker idee over Nederland” is niet tot stand gekomen. Nederland is geen politiek idee geworden. Hooguit is het een gevoel.’ De Rooy verklaart die afwezigheid van ‘een zeker idee over Nederland’ uit de lange Nederlandse traditie waarin niet zozeer de eenheid, maar de delen centraal stonden.² Zoals Abraham Kuyper Nederlanders bij voorkeur zag als leden van een stedelijke, regionale of provinciale gemeenschap: slechts zo konden ze ‘Nederlander’ zijn.

Jan Peter Balkenende stond als minister-president in die traditie. Toen hij in 2002 aantrad als premier had hij ‘een zeker idee’ over de inrichting van de Nederlandse samenleving; hij lanceerde een revolutionaire her-

vormingsagenda. Maar dat idee vertaalde zich in een nadruk op de samenleving en niet op de natiestaat, in een nadruk op burgers en niet op de

Balkenende kwam in de beste christendemocratische traditie op voor de vrijheid van mensen en hun samenlevingsverbanden

overheid, in een nadruk op de delen en niet op de eenheid. Balkenende kwam, in de beste christendemocratische traditie, op voor de vrijheid van mensen en hun samenlevingsverbanden om hun leven naar eer en geweten in te richten, voor tradities en waarden en normen, en voor de cultuur en gebruiken van lokale en regionale gemeenschappen.

Dat was al wel gebleken uit Balkenendes essaybundel *Anders en beter. Pleidooi voor een andere aanpak in de politiek vanuit een Christen-democratische visie op de samenleving, overheid en politiek* uit 2002. De centrale boodschap: overheidstaken moesten worden overgeheveld naar het maatschappelijk middenveld en burgers. De ontmanteling van de nationale verzorgingsstaat, de vorming van nieuwe, lokale gemeenschappen, ruimte bieden aan particuliere initiatieven en creativiteit, de waarden en normen – ze vormden eigenlijk al sinds 1984, toen Balkenende stafmedewerker van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA werd, een constante in zijn missie. Zo dienden ziekenhuizen, maatschappelijke zorginstellingen en scholen niet meer centraal te worden aangestuurd vanuit Den Haag. De overheid zou moeten volstaan met kwaliteitseisen, waarbij organisatie en inrichting aan de instellingen zelf werd overgelaten.³ Het was een eigentijdse invulling van de christendemocratische notie dat de school van de ouders was en dat ziekenhuizen ooit waren opgezet door verenigingen van barmhartigheid.

Een paar maanden na de presentatie van *Anders en beter* werd Balkenende premier. Hij bleef het ruim acht jaar. Na de verkiezingsnederlaag van het CDA in juni 2010 kondigde hij zijn vertrek uit de landelijke politiek aan. Daarmee is een tijdperk afgesloten. Dat roept de vraag op: is het 'hervormingsproject' van de generatie-Balkenende gerealiseerd? Ligt Nederland er in 2010 bij zoals in 2002 werd gewenst? Wat is, kortom, de balans van acht jaren kabinetten-Balkenende?

LEGITIMITEITSCRISIS

Het eerste kabinet-Balkenende trad aan in een tumultueuze en onrustige periode in de Nederlandse samenleving. Het is inmiddels bijna een cliché geworden: Nederland was, net als andere Europese landen, in verwarring.

Sinds de verkiezingen van 2002, waar Balkenende het CDA in het centrum van de macht bracht, lijkt Nederland zelfs een politieke stroming rijker: het populisme. In 2002 was het de Lijst Pim Fortuyn die het massale ongenoegen in de samenleving vertolkte, nu is het Wilders met zijn PVV.

Hoe anders was het in de jaren negentig. Nederland leek het toonbeeld van stabiliteit en ons poldermodel werd een exportproduct. Op mondiale schaal hetzelfde beeld: het communisme was ontmanteld, de VS leken machtiger dan ooit, China moderniseerde, Afrikaanse landen probeerden de draai naar een moderne democratie te maken, de apartheidswetten in Zuid-Afrika werden afgeschaft.

Na de millenniumwisseling veranderde dat beeld van stabiliteit drastisch. De twee grote sociale kwesties van deze tijd dienden zich aan. De eerste is van sociaaleconomische aard: de houdbaarheid van de verzorgingsstaat en de kwaliteit van de publieke dienstverlening in een vergrijzende samenleving. De tweede van meer sociaal-culturele aard: de integratie van religieuze minderheidsgroeperingen en de vraag naar de gedeelde waarden in de samenleving. De groei van het populisme lijkt met deze kwesties samen te hangen. Populisten en hun aanhangers hebben immers als credo: 'houden wat je hebt'. Dat geldt voor de arrangementen van de verzorgings-

staat, het geldt evenzeer voor de culturele eigenheid.

Ab Klink en Lans Bovenberg wijzen er terecht op dat dit ongemak in de samenleving alles te maken heeft met een politieke legitimiteitscrisis.⁴ Nog niet zo heel lang geleden had de overheid een zeker natuur-

Partijen die economische groei kunnen claimen, maken goede kans op winst bij de verkiezingen

lijk gezag, al dan niet met religieuze noties ondersteund. Maar de laatste decennia heeft de overheid haar legitimatie meer en meer ontleend aan enerzijds het garanderen van economische groei en koopkracht en anderzijds aan het waarborgen van de voorzieningen van de verzorgingsstaat.

Dat blijkt wel uit de twee laatste politieke verkiezingscampagnes. Partijen die economische groei konden claimen, maken goede kans op winst bij de verkiezingen. In 2006 wist het CDA op die manier de verkiezingen te winnen; de bezuinigingsmaatregelen van het voormalige kabinet-Balkenende II begonnen hun vruchten af te werpen en de economie begon – juist op tijd – aan te trekken. In 2010 bleek uit economische rekenmodellen, zoals van PvdA-economen Vermeend en Van der Ploeg, dat het VVD-verkiezingsprogramma tot de hoogste economische groei zou leiden.

De Duitse filosoof Habermas heeft in zijn veelgeciteerde *Theorie des kommunikativen Handelns* opgemerkt dat er een onoplosbaar spannings-

veld bestaat tussen kapitalisme en democratie. In het kapitalistische systeem handelen burgers uit eigenbelang. Een democratisch bestel biedt burgers de gelegenheid om, via verkiezingen en inspraakprocedures, zo veel mogelijk recht te doen aan het algemeen belang. In de hoogtijdagen van de verzorgingsstaat is dit spanningsveld op zichzelf niet zo'n probleem. Het welvaartsniveau en de sociale zekerheid verbloemden de fundamentele kritiek die mogelijk is op het kapitalisme. En de vaste arrangementen van de verzorgingsstaat compenseerden een, als zodanig ervaren, gebrek aan democratische inspraak.⁵ Met die intrinsieke spanning tussen kapitalisme en democratie viel in de praktijk dus wel te leven.

Maar wat nu als economische groei niet meer vanzelfsprekend is? Als de verworvenheden van de verzorgingsstaat onder druk komen te staan? Als de vergrijzing leidt tot schaarste aan geschoold personeel in belangrijke sectoren als de zorg en het onderwijs, tot extra kosten en tot een druk op de AOW, de pensioenvoorziening en de zorgsector? In dat geval kan de overheid haar legitimatie niet meer uitsluitend ontleenen aan het garanderen van economische groei.

'DE BURGER AAN ZET'

De kracht van de kabinetten-Balkenende was dat ze op zoek gingen naar nieuwe legitimatiebronnen voor de overheid.⁶ De verhouding tussen staat en samenleving werd op een nieuwe leest geschoeid. Sleutelbegrippen daarbij waren de verantwoordelijke samenleving, de activerende overheid en vraagsturing. 'De burger centraal', 'de verantwoordelijkheid van mensen zelf', 'het primaat van de samenleving', 'de burger is aan zet': het waren dit soort bewoordingen waarmee de regering burgers probeerde te activeren. Opdat burgers zelf de schouders zetten onder het opknappen van probleemwijken, zich inzetten voor leefbare en veilige buurten, voor sneeuwvrije stoepen, zich verantwoordelijk weten voor de zorg voor een familielid of buurman en voor de integratie van nieuwe Nederlanders.

Deze agenda heeft tot aantoonbare successen geleid. Op het terrein van de sociale zekerheid en de arbeidsmarkt is er forse winst bereikt met bijvoorbeeld de Wet Werk en Inkomen naar Arbeidsvermogen (WIA). Er zijn na acht jaren kabinetten-Balkenende veel meer en betere prikkels om arbeidsongeschiktheid te voorkomen en na een periode van arbeidsongeschiktheid weer aan het werk te gaan, zoals Philip de Jong in dit CDV-nummer aantoont.⁷ En wat betreft de *civil society* is er aanzienlijke vooruitgang geboekt in de gezondheidszorg met het nieuwe verzekeringsstelsel en de liberalisering aan de aanbodkant van de curatieve zorg. De hervormingsagenda voor de zorg die het eerste kabinet-Balkenende in

2002 inzette, was achteraf gezien de enig juiste om de maatschappelijke onvrede over de zorg, zoals Pim Fortuyn die verwoordde, het hoofd te bieden, schrijven Wim Groot en Henriëtte Maassen van den Brink. Rond de eeuwwisseling zorgden wachtlijsten voor veel ergernis, nu zijn ze vrijwel geheel verdwenen.⁸

Tegelijk heeft de overheid die burgers en het middenveld wil activeren wel haar grenzen. Marcel Ham en Imrat Verhoeven wijzen er in de recent verschenen bundel *Brave burgers gezocht* op dat gemakkelijk de indruk van een nieuwe maakbaarheid kan worden gewekt, waarbij deze keer niet de overheid, maar de burger de samenleving moet verbeteren. Volgens hen zou de activerende overheid twee problemen kunnen creëren: ‘morele blindheid’ en ‘instrumentele verdringing’.

Morele blindheid ontstaat door de verwachtingen die de overheid schept over wie goede burgers zijn. ‘Goede burgers zijn brave burgers die voldoen aan de door de overheid geconstrueerde ideaalbeelden van wenselijk gedrag in de publieke sfeer en van wenselijk gedrag in het privéleven met effecten voor de publieke zaak’; zij die zich inzetten voor de achterstandswijk, zij die de stoep sneeuwvrij maken. Door deze invulling van burgerschap kan een overheid geen of te weinig oog hebben voor vormen van burgerschap die zich hieraan onttrekken.⁹ Terecht wordt van mensen steeds meer zelfredzaamheid verwacht. Maar hierdoor ontstaat wel een nieuwe sociale kwestie: de groep die in deze complexe samenleving wel meedoet en de groep die niet meedoet. Wat te doen met burgers die geen verantwoordelijkheid kunnen of willen nemen voor het publieke wel en wee?

Dezelfde vraag kan aan organisaties uit het maatschappelijk middenveld worden gesteld. Wat te doen met woningcorporaties die hun sociale taak hebben verruild voor risicovolle projecten met hoge bonussen voor de leidinggevenden? Balkenende zelf was bij zijn aantreden in 2002 optimistisch over het revitaliseren van het maatschappelijk middenveld. Maar de werkelijkheid is wel weerbarstig, constateert hij nu. ‘Het functioneren van de *civil society* noopt ons absoluut tot nadere reflectie.’¹⁰

De activerende overheid zou nog een tweede probleem kunnen creëren: instrumentele verdringing. Een overheid die zich actief bezighoudt met thema’s als burgerschap en maatschappelijk verantwoord ondernemen zal in de praktijk al snel instrumenteel aan het werk willen gaan. Als burgers en maatschappelijke organisaties overheidsinterventies als al te dwingend ervaren, dan zal dat niet bijdragen aan de intrinsieke motivatie om zich in te zetten voor de publieke zaak.¹¹ Een al te ‘gulzige overheid’ zou zelfs wel eens averechts kunnen werken en het ‘goede burgerschap’ of het maatschappelijke verantwoord ondernemen kunnen verdringen. Het plaatst ons voor een boeiend dilemma: enerzijds mag bestuurlijke bescheiden-

heid worden gevraagd, anderzijds wordt het gedrag van politici in onze mediocratie uitvergroot en hebben zij een belangrijke voorbeeldfunctie. Een oplossing zou zijn om juist in het uitdragen van waarden explicieter te zijn, en tegelijk meer bescheidenheid aan de dag te leggen in de instru-

Thema's als burgerschap en waarden en normen zijn van de politieke agenda verdwenen

mentaliteit van het bestuur. Helaas zien we de afgelopen jaren het omgekeerde.¹²

Inmiddels is een nieuw kabinet aangetreden. Het kabinet-Rutte-Verhagen lijkt op papier in zekere zin een trendbreuk te vormen met

de kabinetten-Balkenende als het gaat om het bevorderen van burgerschap en het vitaliseren van de *civil society*. Thema's als burgerschap, waarden en normen, en maatschappelijk verantwoord ondernemen zijn van de politieke agenda verdwenen.

Dat neemt niet weg dat hier nog grote uitdagingen liggen. Zo bestaat er onduidelijkheid en verwarring over de vraag wat de samenleving kan doen en wat de overheid moet doen.¹³ Er is bijvoorbeeld een sterke roep om scholen ter verantwoording te roepen en hen verplichte leerlingvolgsystemen en uniforme toetsen op te leggen. Daarmee lijkt de professionaliteit en de verantwoordelijkheid van de school te worden uitgehouden. Verdere bezinning op dit thema is nodig om grensvervaging tussen het domein van maatschappelijke organisaties en van de overheid te voorkomen.

TOEKOMSTAGENDA

Het CDA is na de Tweede Kamerverkiezingen van 9 juni in een nieuwe fase beland. Hoe nu verder? Uit de analyse in dit CDV-nummer van de hervormingsagenda en het beleid van de kabinetten-Balkenende dienen zich, bijna als vanzelf, lessen aan voor de toekomst. Wat zijn nu de contouren van een christendemocratische toekomstagenda? Hoe kan het CDA, met moed en overtuigingskracht, een onderscheidend antwoord op de grote uitdagingen van deze tijd geven?

Een van de grote uitdagingen ligt onmiskenbaar in wat de sociaal-culturele crisis wordt genoemd. De globalisering, met ontwikkelingen als immigratie en individualisering, hebben het vertrouwen van burgers in instituties en in elkaar aangetast. Dat wantrouwen moet serieus worden genomen. De waarden waar partijen als de PVV op hameren, zoals leefbaarheid en veiligheid, zijn zo diep verbonden met het eigene van mensen dat ze niet genegeerd mogen worden. Tegelijk wil het CDA zich onderscheiden van partijen die opkomend wantrouwen benutten voor eigen gewin of zelfs

aanwakkeren. Wij gaan uit van een samenleving die gebaseerd is op vertrouwen, op het vertrouwen dat mensen hun verantwoordelijkheid nemen waarvoor ze ook de ruimte krijgen.

In een vitale samenleving wordt voortdurend gezocht naar het evenwicht tussen waardediversiteit en individuele ontplooiing enerzijds en een zekere culturele eigenheid en samenhang anderzijds. Noties als pluri-formiteit en diversiteit zijn altijd nauw verbonden geweest met het christendemocratische gedachtegoed. Het te eenzijdig leggen van de klemtoon op de nationale identiteit onttrekt de waarde van diversiteit aan het oog en leidt tot desintegratie. De Amerikaanse hoogleraar Amy Chua heeft er terecht, op basis van de geschiedenis, op gewezen dat het aanvaarden van diversiteit het geheim is van een bloeiende en succesvolle samenleving. Intolerantie leidt daarentegen tot verval en sociale versplintering.¹⁴ Tegelijk blijft het noodzakelijk om steeds met elkaar in dialoog te zijn over de gedeelde waarden van de Nederlandse burgers.

Het is de verdienste van Balkenende dat hij op een beslissend moment het thema waarden en normen op de agenda heeft gezet. Maar het heeft onvoldoende vervolg gekregen.¹⁵ Een volgende generatie CDA-politici moet zijn initiatief in nieuwe termen vertalen: niet moraliserend en zich uitstrekkend tot buiten het beperkte bereik van het burgermansfatsoen. Christendemocraten onderkennen de rol van het maatschappelijk middenveld voor het overdragen van normen en waarden. In verenigingen, scholen, gezinnen, kerken en buurten worden mensen gevormd tot weerbare burgers en daarmee vormen deze instituties leerscholen voor burgerschap.

De tweede grote uitdaging ligt in de sociaaleconomische crisis: de houdbaarheid van de overheidsfinanciën en de arrangementen van de verzorgingsstaat. De overheid kan in deze tijd haar legitimiteit niet meer alleen ontlenen aan het garanderen van economische groei en het waar-

borgen van de voorzieningen van de verzorgingsstaat. Noties als ‘de verantwoordelijke samenleving’ blijven actueel.

Daarbij moet tegelijk wel een christendemocratisch kernbegrip als menselijke waardigheid, of de menselijke maat, centraal staan.

De hulpbehoevende mag niet worden bedolven onder allerlei abstracte structuren en koepelorganisaties

Van burgers wordt terecht steeds meer zelfredzaamheid verwacht. Maar de samenleving wordt ook steeds complexer. Vanuit de christendemocratische en christelijk-sociale traditie is het een plicht om mensen te helpen die niet voor zichzelf kunnen opkomen. De hulpbehoevende mag niet worden bedolven onder allerlei abstracte structuren en koepelorganisaties die

ze niet begrijpen. Er moet recht gedaan worden aan mensen, ongeacht hun prestaties of verdiensten voor de samenleving.¹⁶

Menselijke waardigheid betekent eveneens perspectief bieden aan mensen om hun talenten te ontplooiën. Bestaande arbeidsmarktinstituties zoals beloningsprofielen, de duur van de ww en het ontslagrecht beletten oudere werknemers hun talenten te ontplooiën. Het is goed als deze instituties worden gemoderniseerd. Maar het is daarbij wel van groot belang om oudere werknemers ook perspectief op arbeid te geven. CNV-voorzitter Jaap Smit zei onlangs treffend dat hij niet zozeer over verworven rechten wil praten, maar de waarde van het perspectief op werk centraal willen stellen.¹⁷ De noodzaak daarvan wordt onderstreept als we beseffen dat als gevolg van de vergrijzing de groei van de arbeidsparticipatie, die we de afgelopen jaren hebben gezien, tot stilstand komt, terwijl in de verpleegzorg, het onderwijs en de politie in toenemende mate mensenhanden nodig zijn. Het is onze dure plicht, willen we ontwrichting in de samenleving voorkomen, om met oplossingen – zoals immigratie, meer scholing of een vitaliteitsregeling – te komen die verder gaan dan het mantra van ‘12.000 extra verplegers’.

Een derde grote uitdaging ligt in het thema duurzaamheid en de overgang naar een duurzame economie. Duurzaamheid kan op allerlei terreinen een verbindende schakel vormen tussen de morele agenda en de economische agenda.¹⁸ De ecologische crisis hangt sterk samen met de huidige financieel-economische crisis, zo wordt door velen aangegeven. De grootste uitdaging zal zijn om te komen tot een duurzame economische groei en een klimaatbestendig beleid. In een christendemocratische visie moeten overheid, bedrijfsleven en samenleving elkaar versterken op basis van gelijkwaardigheid, en niet vanuit een sterke afhankelijkheidsrelatie. Een ‘duurzame visie’ is nodig op claims op de openbare ruimte. Zo is het landelijk gebied nodig omwille van natuur, landschap, biodiversiteit en voedselzekerheid, maar ook om de rust en openheid te behouden voor mensen uit het landelijk gebied en uit de stad. De schaarse ruimte kan optimaal benut worden door een meer integrale benadering.¹⁹ Uiteraard is het van belang om duurzaamheid en de overgang naar een duurzame economie in internationaal perspectief te bezien. Nederland is geen eiland. Een open houding en een internationale coördinatie zijn gewenst.

IDEËËNPARTIJ

Goede politiek beweegt zich altijd in het spanningsveld van enerzijds het hoge ideaal vasthouden, en aan de andere kant compromissen sluiten en kansen pakken. Dat betekent wel dat politiek altijd een langetermijnoriën-

tatie moet hebben, een stip aan de horizon moet durven zetten. Van daaruit wil het CDA een appel doen op mensen.

Govert Buijs hield onlangs, tijdens een bijeenkomst van het CDJA en het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, de aanwezige CDA'ers een spiegel voor. 'Vanaf nu zijn we niet meer een machtspartij op zoek naar ideeën, maar een ideeënpartij op zoek naar macht', zei hij. Buijs riep op om het politieke primaat te verleggen van het kabinet naar de partij en de fractie, en daarbij het christendemocratisch mensbeeld weer centraal te stellen. Ons mensbeeld vormt de basis voor het appel dat je doet op mensen. Een mensbeeld geeft richting in wat je wilt oproepen en bevestigen bij mensen. 'Wie de *homo economicus* als mensbeeld hanteert, roept in mensen de calculator wakker – tot op zekere hoogte. Wie als mensbeeld hanteert dat

Het CDA wil mensen een stapje verder laten springen dan zij van nature geneigd zijn te doen

mensen graag in vrede en fatsoen met anderen willen samenleven, roept ook dat in mensen wakker – tot op zekere hoogte.'²⁰ De mens is en blijft beperkt. Maar het is al een oud heel inzicht dat in een politieke orde, een *polis*, mensen uit kunnen

stijgen boven het niveau van puur overleven, en op zoek gaan naar morele betekenis, een gemeenschappelijk goed nastreven. Voor de christendemocratie ligt daar een nobele opdracht. Zoals wijlen CDA-minister Jan de Koning placht te zeggen: het CDA 'wil mensen een stapje verder laten springen dan zij van nature geneigd zijn te doen'.

Uiteindelijk gaat het er niet om om mensen naar de mond te praten en de kleur van de gemiddelde burger aan te nemen, maar om een langetermijnperspectief dat mensen verbindt en dat verder gaat dan de waan van de dag. Met die wetenschap zal de christendemocratie zichzelf hervinden en nieuwe wegen inslaan.

Noten

- 1 Charles de Gaulle, *Mémoires de guerre. L'Appel 1940-1942*. Parijs: Plon, 1954, p. 5.
- 2 Piet de Rooy, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813*. Amsterdam: Mets & Schilt, 2002, p. 292.
- 3 Jan Peter Balkenende, *Anders en beter. Pleidooi voor een andere aanpak in de politiek vanuit een Christen-democratische visie op de samenleving, overheid en politiek*. Soesterberg: Aspekt, 2002, pp. 99-111; vgl. J.P. Balkenende, *Overheidsregelewing en maatschappelijke organisaties*. Alphen aan den Rijn: Samsom H.D. Tjeenk Willink, 1992.
- 4 Zie het interview met Lans Bovenberg en Ab Klink in dit CDV-nummer.
- 5 J. Habermas, *Theorie der kommunikativen Handelns*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1981; vgl. Jürgen Habermas, *Geloven en weten en andere politieke essays*. Amsterdam: Boom, 2009, pp. 12-16.
- 6 Vgl. Ab Klink, 'De legitimiteitscrisis van de overheid en het arbeidsethos', in: Gabriël van den Brink, Thijs Jansen en Dorien Pessers (red.), *Beroepszeer. Waarom Nederland niet goed werkt*.

- Amsterdam: Boom, 2005, pp. 293-304.
- 7 Zie het artikel van Philip de Jong in dit CDV-nummer.
- 8 Zie het artikel van Wim Groot en Henriëtte Maassen van den Brink in dit CDV-nummer. Groot en Maassen van den Brink wijzen er wel op dat het een gemiste kans is dat de AWBZ niet is aangepakt.
- 9 Imrat Verhoeven en Marcel Ham, 'De overheid op zoek naar brave burgers', in: Imrat Verhoeven en Marcel Ham (red.), *Brave burgers gezocht. De grenzen van de activerende overheid*. Amsterdam: Van Gennep, 2010, pp. 14-16.
- 10 Zie het interview met Balkenende in dit CDV-nummer.
- 11 Vgl. Verhoeven en Ham 2010, p. 15.
- 12 Vgl. W. Trommel, *Gulzig bestuur*. Den Haag: Lemma, 2009. Oratie uitgesproken op 17 september 2009 bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar Beleids- en bestuurswetenschappen aan de Vrije Universiteit te Amsterdam.
- 13 Zie het artikel van Wim van de Donk in dit CDV-nummer.
- 14 Amy Chua, *Wereldrijk voor een dag. Over de opkomst en ondergang van hypermachten*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam, 2009, pp. 24-25 en 388-389.
- 15 Zie het artikel van Theo Boer in dit CDV-nummer.
- 16 Vgl. Paul Schenderling (red.), *De toekomst van de christen-democratie in Nederland. Een onderscheidende rol voor het CDA in het nieuwe politieke landschap. Inhoudelijk evaluatierapport*. Delft: Eburon, 2010, p. 40.
- 17 Ria Cats, 'CNV'er Jaap Smit wil verworven rechten inruilen voor nieuwe waarden als lang plezierig doorwerken', *Het Financieel Dagblad*, 11 oktober 2010.
- 18 Zie het interview met Ernst Hirsch Ballin in dit CDV-nummer.
- 19 Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, *Versterken en verbinden. Een christendemocratische visie op het platteland*. Den Haag: WI, 2010.
- 20 Govert Buijs, toespraak tijdens een bijeenkomst van het CDJA en het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, 7 december 2010. Niet gepubliceerd.